

is figyelmet fordítottam, hiszen a két folyamat, azaz a bekerülés és a kiesés szorosan összefügg egymással.

5. Az elemző munka során kitüntetett figyelmet szenteltem a fonotaktikai szerkezetnek mint a változások mozgatórugójának. Az általam vizsgált hangtörténeti változások mögött olykor idegen, más nyelvekből átvett fonotaktikai struktúrák is állhatnak. A legtöbb esetben a jelenségek mégsem külső okkal magyarázhatók, hanem magában az adott nyelvi részrendszerben gyökereznek. Igen tanulságos lehet ezért egy olyan további kutatási irány, amely az ómagyar kori helynevek és a bennük szereplő közszavak szótagszerkezeti mintáit tárja fel, hiszen ez fontos kiindulópontul szolgálna aztán a szótagszerkezeti elmozdulások minél pontosabb feltérképezéséhez, a háttérkörülmények megvilágításához is.

Munkámban arra is rámutattam végül, hogy a változási folyamatok tipológiai rendszerének újragondolása, a változások minél sokoldalúbb leírása és az egységes fogalmi keret kidolgozása a közeljövő hangtörténetírásának egyik kulcsfontosságú feladata kell, hogy legyen.

KATONA CSILLA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9205-2451>

KOVÁCS HELGA, Várnevek a középkori Magyarországon

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány. Debrecen, 2019. 176 lap

Témavezető: RESZEGI KATALIN. Opponentek: RÁCZ ANITA, HORVÁTH RICHÁRD

Védés: 2019. november 15.

1. A disszertáció témája és célkitűzése. A helynevek sajátos csoportját alkotják a várak, erősségek megjelölései. Az általuk megnevezett erődítmények különösen fontos szerepet töltek be mind az európai, mind ezen belül a magyar történelemben. A várneveket a műveltségi nevek, azaz az ember alkotta helyek megjelöléseinek egyik csoportjaként tartják számon, szemben a természetes helyeket (hegyeket, folyóvizeket stb.) megjelölő természeti nevekkal. A két nagy névkategória különböző névfajtái közül jónéhány átfogó feldolgozása elkészült már. Éppen ezért különösen szembeötlő, hogy a műveltségi nevek másik jelentős névfajtája, a várnevek – noha a névtan mellett a történettudomány szempontjából is igen jelentősnek tekintett névfajtaról van szó – ez idáig nem részesültek átfogó vizsgálatban. Munkám célja e hiányt látva a középkori helynevek e speciális körének, a középkori várnevek csoportjának körüljárása, nyelvi és névtani szempontú értékelése a történelmi vélekedések figyelembevételével. Ennek alapján a műveltségi nevekről eddig meglévő kép is árnyalható.

2. A disszertáció felépítése. Az értekezés három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a várnevek kapcsán eddig megfogalmazódott tudományos eredményeket tekintettem át. Elsőként a vonatkozó magyar és nemzetközi nyelvtudományi, illetve névtani szakmunkákat ismertettem, majd a történettudománynak és a régészetnek a várakról feltárt azon eredményeit foglaltam össze, amelyek a várnevek szempontjából is meghatározók. Az áttekintésből kitűnik, hogy a várnevek kutatása – a német nyelvterületeket leszámítva – a nemzetközi névtani kutatásokban is viszonylag periférusnak mondható.

A második fejezet elméleti jellegű: a várnévnek mint helynévfajtának a kategóriáját igyekeztem körülhatárolni, ennek tisztázása ugyanis nélkülözhetetlen ahhoz, hogy meghatározható legyen a vizsgálatba bevonandó nevek köre. Ebből a szempontból nehézséget jelent magának a várnak mint objektumfajtának a sokfélesége, illetve hogy a fogalom időben is változott. Emellett a nyelvi adatoknak az értékelése, egy-egy vár megjelölésére használt szerkezet tulajdonnévi státusának a megítélése, illetve a névterjedelem megállapítása sem minden esetben egyértelmű.

Az értekezés legnagyobb részét kitevő harmadik egységben a várnevek névrendszertani elemzését végeztem el. Elsőként behatóan tárgyaltam az államalapítástól a 13. század közepéig meghatározó várispánsági rendszerbe illeszkedő várak neveit, kritikai vizsgálat alá vonva az egész névcsoporthoz, illetve az egyes nevekhez kapcsolódó nyelvészeti és történettudományi vélekedéseket. Majd a 13. század közepétől dominánssá váló új típusú várak névanyagát elemeztem névrendszertani szempontból. Ennek lezárásaként a két korszak, illetve a két vártípus névadási gyakorlatában feltárt különbségeket is áttekintettem.

3. A kutatás anyaga és módszere. A vizsgálat alapjául szolgáló névkorpuszom az Árpád-kortól 1526-ig terjedően tartalmazza a Kárpát-medence várneveit. A várak körének meghatározásához történészek munkáira támaszkodtam. A várak korabeli névadatainak összegyűjtéséhez emellett a korabeli névanyagot közreadó forráskiadványokat használtam fel, az egyes várnevek etimológiájának feltárásához, illetve továbbélésének vizsgálatához pedig KISS LAJOS etimológiai szótárát is segítségül hívtam. Az így egybeállt névkorpusz közel 780 várnevet tartalmaz. Ezek között nagyobb számmal szerepelnek várnevek a szlávön és horvát területekről, s nem vagy csak elvétve van jelen a szerb, illetve bosnyák részokről adatható várnevek csoportja, melyeknek magyar vonatkozásai vannak.

A névállomány rendszertani elemzését HOFFMANN ISTVÁN több szempontú névtipológiájából kiindulva végeztem el. E szerint ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a nevek nyelvi sajátosságairól, a névadás motivációja, illetve nyelvi felépítése mellett fel kell tárunk a névalkotás módját is. A várnevek rendszertani elemzése kapcsán fő szempontként a névadás motivációjára fókuszáltam, s a szemantikai kategóriák kapcsán utaltam a nevek lexikálmorfológiai struktúrájára, illetve a névalkotás módjára.

A helyek megnevezésében elvileg igen sokféle motivációval számolhatnánk, a várnevek névrendszertani analízise alapján ugyanakkor megállapítható, hogy e névfajta – s különösen a korai névanyag – nem mutat túl változatos képet, alig néhány szemantikai jegy dominál. A névadási motivációk kis száma miatt nem tartottam szükségesnek a HOFFMANN-féle tipológia elemzési rendjét mechanikusan követni. A névfajtahoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások jobb megismerésének érdekében a tipikusabb névrészfunkciók taglalása felől haladtam a kevésbé meghatározók felé.

4. A kutatás eredményei. Az ispánsági várak a magyarországi erődítmények legkorábbi csoportjába tartoznak, melyek Szent István uralkodásának idejétől a 13. század első feléig meghatározók. A Kárpát-medencében a magyarság letelepedésével új közigazgatási rendszer szerveződött, melynek központjai a várak voltak, körük épültek ki a várispánságok és a vármegyék, melyek élén a király által kinevezett első ember, az úgynevezett ispán állt. Az így létrejött várak nevet is kaptak; ebből az időből több mint 130 várnévvel számolhatunk. Ezek a korai keletkezésű várnevek a névadás motivációja alapján négy főbb csoportba sorolhatók. A várak több mint egynegyed része valamely személyhez fűződő viszonyt fejez ki (*Borsod,*

Szabolcs, Bihar, Keve, Pata, Békés, Szolnok stb.). Ezek között nagy számmal adathozható olyan várnevek, melyek magyarázatát a szakirodalom az első ispán nevéhez köti, ez a névalakulás azonban – amint az vizsgálataimból kiderült – csak néhány várnév esetében tehető fel nagyobb valószínűséggel (*Hont* vö. 1339: *Hund*, személynév stb.). A legjellemzőbb névadási mód a lokális viszonyra utalás, ide a korai várnevek több mint harmada sorolható (víznévből: *Borsova, Bodrog, Krassó, Kraszna* stb., hegynévből: *Pozsega, Gora* stb., tájnévből: *Torna, Szilágy, Árva* stb., településnévből: *Úrhida, Szolagyőr, Bánya* stb.). Nem ritka az sem, hogy a várnév más, többnyire szláv nyelvből került át a magyar nyelvbe (*Baranya* < szl. *brána* 'kapu, gát, védmű', *Nógrád* < **Novogradъ* 'új vár', *Csongrád* < szl. *Čyrygradъ* 'fekete vár' stb.). Ezeken túl, de lényegesen kisebb számban egyéb névadási motivációk is szerephez jutottak: a vár kora fejeződik ki az *Óvár* és *Újvár* nevekben, színre utal a *Fehérvár* név, és állatnév lehet a *Sasvár*; növénynév a *Sásvár* névben.

Az erősségek neveit a fajtajelölő funkciójú névrészek tekintetében is vizsgálat alá vontam. A korai erődítmények neveiben csupán a Bars megyei *Várad* földvár neve tűnik fel egyrészes alakban. Az ispánság kori várnévanyag egyötöde adathozható kétrészes formában. E nevek második névrésze minden esetben a *vár* földrajzi köznévi, mely állhat alapelakban (pl. *Ungvár, Temesvár*) vagy birtokos személyjeles formában (pl. *Abaujvára, Csákvára*).

Az ispánság kori várak névállományához képest az új típusú várak névállománya lényegesen nagyobb számú: ötször annyi várnévi adatunk maradt fenn ebből az időszakból, noha időben alig valamivel hosszabb intervallumról van szó (a felső határt az ómagyar kor végével, 1526-tal jelöltem ki, noha a várépítészet szempontjából a mohácsi csata időpontja nem jelentett döntő változást), ami az adatok esetlegessége mellett egyértelműen a várak számának ugrásszerű növekedésével magyarázható. Az új típusú várakat jelölő névanyagban leggyakoribb a valamely más helyhez való viszony kifejeződése, az ide vonható nevek több mint fele jött létre ilyen módon (pl. víznévből: *Kabold*; kiemelkedés nevéből: *Csókakő, Tarkó*; településnévből: *Kertes, Fenes, Tamási*). A várak több esetben valamely személyről kapták a nevüket (pl. *Adorján, Nekcse, Ivánc*). A nevek mintegy nyolcada átvett név, melyek zömében a szláv nyelvből kerültek át a magyarba (pl. *Garadna, Hradek*, melyek a szl. *gradъ* 'vár' lexémát rejtik), emellett kisebb számban a német nyelvterületről is adathozható olyan várnevek, amelyeket a magyarok is használhattak (pl. *Kreuzburg* 'keresztvár'). A nevek mintegy 8%-a a vár valamely sajátosságára utal (pl. méretére: *Nagyvár*; színére: *Világosvár*; a környezetében lévő vagy az építéséhez felhasznált anyagra: *Kővár*; növényzetre: *Somoskő*, állatvilágra: *Hollókő, Saskő*), több mint egytizedük esetében pedig többféle alakulásmódot is valószínűsíthetünk (pl. településről vagy személyről: *Soklós*, későbbi *Siklós*; személyről vagy növényről: *Gesztes*).

Az új típusú várak kapcsán 117 várnévi forma esetében fordul elő, hogy a név a forrásokban a vizsgált időszakban valamely földrajzi köznévi utótaggal szerepel. A fajtajelölő funkció elvileg háromféle szerkezetben jelenhet meg: F (önmagában), M + F (megnevező funkciójú névelem mellett) és S + F (sajátosságot kifejező névelem mellett), azonban a várnevek körében lényegében csak a két utóbbi szerkezetre találunk példákat. Az alapelakban lévők zömében a 14. századból (pl. *Bélvár, Rákosvár*), a *vára* utótagú nevek pedig a 15. század első felétől adathozhatóak (pl. *Apajvára, Járavára*). Az új típusú várak hasonló szerkezetű neveiben a *vár* lexéma mellett néhány esetben a *palota* és a *torony* is megjelenik (pl. *Derzspalotája, Simontornya*).

A névkorpusz kisebb, ám jól körülhatárolható, s igen jellegzetes szegmensét adják azok a várnevek, melyekben a *kő* lexéma szerepel mint fajtajelölő köznévi elem. Mivel a lexéma eredendően hegyrajzi köznévi, a disszertációban szükségesnek láttam behatóbban

megvizsgálni – a névcsoport megjelenésének időbeli és területi körülményeit bemutatva –, hogy mivel magyarázható a *kő* utótagú várnevek feltűnése és viszonylagos elterjedtsége a középkori Magyarországon.

Az értekezés a két vártípus neveinek összevető vizsgálatával zárul. A szerkezeti szempontú elemzésből kitűnik, hogy mindkét névanyagban az egyrészes nevek dominálnak, a névadási motívumok szempontjából pedig leggyakoribb a lokális viszonyra utalás. A várnevek funkcionális-szemantikai elemzése alapján megállapítható, hogy a mesterséges, ember által létrehozott helyek neveihez, így a településnevekhez képest is szegényebb a várnevekben megfigyelhető névadási motívációk köre. (Az összevetést – mivel a korabeli Magyarország teljes településnév-anyagának feldolgozása egyelőre nem áll rendelkezésre – a korszakban legnagyobb vármegye, Bihar igen gazdag névkincsének monografikus elemzése során levont tanulságok alapján szemléltettem.)

Az összevetést mind a két várnévi korpusz, mind a várnevek és településnevek vonatkozásában a névalkotási módok alapján is elvégeztem. Az ispánság kori és az új típusú várak névanyagát tekintve egyaránt elmondható, hogy a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek mennyisége a legmagasabb. Csökkent viszont az átvételek aránya az idő előrehaladtával: a régi típusú várak neveinek több mint egyötöd része alakulhatott ilyen módon, míg az új típusú várakat megjelölő nevek kevesebb mint egytizede tartozik ide. Az olyan nevek, amelyek valamely szerkezeti változással alakultak, szintén valamivel nagyobb arányban vannak jelen a korai várnevek körében. A szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek az új típusú várnevek között jelentkeznek nagyobb számban. Mindkét vártípus esetében számolhatunk olyan várnevekkel is, amelyek morfológiai szerkesztéssel jöttek létre, ám ez a névalkotási mód a várnevek körében a többi névkeletkezési móddal szemben meglehetősen ritka. Némely várnév kapcsán többféle keletkezési mód is azonos súllyal merül fel, az új típusú várak nevei közül majd minden tizedik ide tartozik.

Az összegzés a várnevek és a Bihar vármegyei településnevek összevető elemzésével zárul, amely rávilágít arra, hogy amikor a helynévrendszerről, a műveltségi nevekről teszünk általános megállapításokat, akkor a várnevek csoportjára is tekintettel kell lennünk.

HAVASINÉ KOVÁCS HELGA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4797-4366>

HAINDRICH HELGA ANNA, Keresztnevtörténeti és szociolingvisztikai vizsgálatok

Nagykároly környéki sváb eredetű településeken

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelv- és kultúra. Budapest, 2019.

309 lap + 82 lap melléklet

DOI: 10.15476/ELTE.2019.058

Témavezető: FARKAS TAMÁS. Opponensek: SLÍZ MARIANN, SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ

Védés: 2019. november 27.

1. A disszertáció célja, forrásai, módszerei. Kutatásomban a Szatmár megyei Nagykaroly környéki sváb eredetű települések újmagyar kori keresztnevényagával, a névadási szokások változásával, szociokulturális hátterének vizsgálatával foglalkozom. A vizsgált